

אשר זיו

הגהות הרמ"א על המורדכי

תדפיס מתוך הספר „הגות עברית באמריקה“

הוצאת ברית עברית עולמית ע"י הוצאת „יבנה“ תל-אביב

הגהות הרמ"א על המרדכי

מאת

אשר זיו

ניו-יורק, נ.י.

א

ספר המרדכי של ר' מרדכי ב"ר הלל¹, הנדפס בש"ס לאחר הרי"ף, היה בין מפרשי התלמוד המקובלים ביותר בישיבות, וזכה לחשיבות מיוחדת בדורו של הרמ"א. בישיבות של המאה הרביעית לאלף הששי למדו את גוף המרדכי בעקבות כל מסכת, והיו מבררים ומתקנים את הטעויות שנפלו בספר זה. לתלמיד ששלח אליו שאלות בענינים שונים במרדכי, כותב הרמ"א: "זהו הנ"ל בשאלתך בדרך נחוץ כי הגיעני כתבך סמוך לימי פסח והיום י"ג ניסן גמרנו מסכת גיטין במרדכי ולא היה פנאי להשיב עד עכשיו לעת ערב יום י"ג ניסן שהוא סמוך לחג וכל העם ואני עמהם טרודין בעסקי החג, וע"כ יהיו לך דברים אלו בקצרה לחן, כי לא רציתי להמתין עד אחר ימי החג כדי להשיב ע"י הנוסעים מיד אחר החג ליריד גניזין"².

כשמצאו תלמידי הרמ"א קשיים בלמדם את המרדכי, הריצו שאלותיהם אל רבם, בבקשה לבאר להם את הענינים הקשים והמסובכים שבו, והוא נענה לבקשתם ברצון: "הראשון אשר שאל מעלתו במרדכי בענין מסירת מודעא שכתב שם בשם סה"ת ומה שהגהתי והכל הוא נכון אלא שמעלתו נטה מני דרך בהבנת טעם הגהתי ולכן אעלה על ספר החלוקים וטעם הגהתי ואראה לך שהיה מוכרח כן"³. ובמקום אחר כותב הרמ"א: "וכתבת שאני גורס במרדכי שלי אין בהן אנפרות וכו'. וכן שמעת ממני בלימודך ספר המרדכי אצלי. הוא תמוה בעיני כי לא מצאתי שום דבר מוגה במרדכי שלי בענין זה וכבר הגדתי המרדכי אחר מעלתך ב' פעמים ולא הגהתי דבר ולא נמצא שם שום מחק ולא טשטוש שאפשר לחשוב שחזרתי במה שהגהתי. ועל עיקר הפשט אני אומר שאין כאן טעות כלל"⁴.

גם ויכוחי מהרש"ל והרמ"א בנושא כלשהו במרדכי מבוססים לרוב על שנויי נוסחאות וגרסאות שונות: "וכדי שלא אפרוש ממר מתוך הקנטור אשיאך לדעת כי בהיותי מגיה המרדכי שלחתי אחר המרדכי של גיסך האלוף ה"ה הר"ר אליהו שהוגה מתוך כתיבת ידך ומצאתי כמה דברים שאינם נאותים ונלאיתי להביא במשא, רק אחת אשאל תמצית דעתך —

*1. בספר „אוצר הגדולים אלופי יעקב" מאת הר"ר נפתלי יעקב הכהן, בערך רבינו פרץ כותב המחבר: „רבנו המרדכי בעל ספרי המרדכי, ובערך מרדכי מבואר שהוא טעות בפי כל המדפיסים שהוא בן הלל, אבל לדעתי הוא בן יוסף מנירענבערג הי"ד".

1. שו"ת רמ"א סימן ק"ו. בענין הירידים עיין הלפרין „פנקס ועד ארבע ארצות" במפתח ערך יריד.

2. שם, סימן ק"ה.

3. שם, סימן קכ"א.

ודע שבדפוס שלך כתוב ותשובה זו של ר"ת הולך על מה שכתוב בפרק מי שמת בשם הר"מ ובמרדכי דפוס שלי אינו, ובכל הנוסחאות שראיתי אינה, וע"כ אינו מנוסח הפנים שהרי ר"ב היה זמן רב קודם מהר"ם, אלא הוא מדברי המגיה שהגיה מבחוץ ולא הבין כל הפשט — וכ"ש לפי מה שהגהתי באשה הכתוב כאן טעות דהכל לבעל מתנה, שטעה המגיה ודילג אותן וגם התחכם בסוף ההגהות מרדכי בסוף כתובות — ונסכים בהלכה אם נזכה להתראות, ולא שאלו הפרטים לבד הם צריכים תלמוד אלא אף הרבה כמותם⁴. ועל כך משיב הרמ"א: "ומה שהרחיק מעכתו"ר מה שהגהתי במרדכי בכתובות יפה הגהתי אלא שהיה חסר מן ההצתק עדיין אין האשה ובח' גובה ממקבל מתנה וכן הוא בספר שלי דוק מעלתך ותשכח שכן הוא, והגהת מעכתו"ר איני מבין"⁵.

הרמ"א עצמו כתב את הגהותיו ופירושו בשולי הגליון, ותלמידיו העתיקו בטפסים אשר להם, כדי להקל עליהם את לימודם, ביחוד לאחר שנפרדו מרבם ונתישבו בערים שונות ובמדינות רחוקות. במובאה שלהלן יש לראות, שהרמ"א הדגיש לתלמידיו ושואליו את היעילות והחשיבות בכך שישתמשו בהגהותיו: "קבלתי כתבך ע"י וואלף וראיתי אותו מלא שאלות וספיקות שנתחדשו למעלתך בחזרה שנית על המרדכי — ולכן לא אשיב רק על אלו שבאו לי על ידי וואלף — וכן מצאתי כתוב במרדכי שלי שכתבתי הפירוש אצל העמוד בחורף שעבר, ואל תתמה שלא פירשתי לכם כן בהיותכם עמי כי אין דומה שונה פרקו וכו'. ועיין בספר המרדכי של מהר"ר מרדכי מפוזנא ותמצאנו שם, כי ידעתי שכתבו במרדכי שלו. ומה שכתבת שהמרדכי כתב שהאריך בתוס' ולא מצאת בתוס' שלנו, זה אינו דבר חדש כי כל דברי המרדכי בהלכ' קטנות כמעט כלם הם דברי התוספות שני"ץ כמו שבאר רוב הפעמים, וילמוד הסתום מן המפורש כי בזכרו שם התוס' כוונתו על על התוס' שני"ץ"⁶.

שש עשרה מתשובותיו של הרמ"א עוסקות בדיונים בסוגיות שונות במרדכי, ובהן אנו מוצאים קיום בהירים המפיצים אור על אופיו וטיבו של אדם דגול זה, שהיה אהוב מאד ומכובד על כל מי שבא אתו במגע ובמשא של הלכה. לתלמידיו היה כותב בחיבה יתירה ובכנויי כבוד, כגון: "אהובי עמיתי האלוף הותיק בסברות ובבקיאות הוא עתיק"⁷, וכן: "יהודה יגבר באחיו, הוא אהובי האלוף הר"ר יהודה ש"ן. ראיתי כתבך ובקשתך ממני למלאת צמאונך בפשטי המרדכי אשר לא שמע מעלתו עד כה. ואמרתי לקימה, והנה בזו המעט יראה מעלתו התועלת הרב אשר הגיע למעלתו עם חברים בשמעכם ע"כ, וחבל על ימים שאבדתם אצל אחרים ולא העליתם דבר. ויהי מה מצדי לא יבצר אי"ה לכתוב לכם תמיד כפי השגת ידי בכל אשר תשאלו ממני, והש"י ינחני בדרך אמת כדי שלא אכשל עם אחרים התלויים בי בהלכה — כל זה נראה לי בשאלתך אשר השבתי לך עליהם מיד שבאתי לביתי לשלום תהלה לאל, כדי שלא למנוע בקשתכם וכן אהיה מוכן תמיד, ממני דורש שלותך משה איסרלש מקראקא"⁸.

תלמידיו העריכו ביותר את יחס רבם אליהם, ונקשרו אליו בקשרי אהבה והערצה, ובכתבי שאלותיהם הם מביעים את רגשותיהם בתוארים נעלים: "פטיש סלעים מפוצץ,

4. דברי רש"ל לרמ"א בשו"ת רמ"א סימן ס"ו.

5. שם, בסוף התשובה.

6. שם, סימן ל"ח.

7. שם, סימן צ"ה, ועי' ג"כ סימנים צ"ט, ק"ג וקל"ב.

8. שם, תחילה וסוף סימן ק', ועי' סו"ס קכ"א.

עוקר טרשים ומרוצץ, פתח דבריו ברקים ירוצץ, חכם חרשים ונבון לחשים, מורי רבי ר"ג ור"מ מופת הדור מהר"ר משה ש"ן⁹, שלום רב למר ולתורתו ולכל דיליה שלום רב עד בלי ירח. בראש וראשון אתן שבח והודיה לאל אשר השיבני בשלום אל ביתי וזכני וקרבני אל מכ"ת שאוכל עוד לשאול וללמוד מפי מכ"ת אשר טוב לי תורת פיד מכל כסף וזהב, ולכן אהובי אדוני מורי אחלה את פני מעכ"ת שאל ישליך את דברי אחר גוו ויאיר עיני בכתב במקצת ספקות שנפלו לי בהמחברים אם לא זכיתי בעו"ה¹⁰ לשנות מי בארץ וללמוד ממכ"ת פא"פ¹¹. רוב השאלות בתשובה זו הן לברר קשיים במרדכי.

תלמידיו ושומעי לקחו פרסמו את שמו במיוחד כשנסעו ונתפזרו בערים שונות באירופה, וסיפרו ללומדים שבאו אתם במגע על גדולתו בתורה ובמדות תרומיות נעלות. הר"ר דוד בר' יעקב הכהן כותב אליו: "נדיב עמים גומל חסדים, עושה צדקה בהרגלים בלמודים — ה"ה החכם השלם רבא דעמיה מדברנא דאומתיה¹², סיני ועוקר הרים וטוחנן זה בזה¹³, הרב הפטיש החזק מראיהו כמראה הבזק, גאון עולם, מי הקשה אליו וישלם, לבו כפתחו של אולם, כמוהר"ר משה בן הר"ר ישראל יצ"ו¹⁴ — אחלי יכוננו לפני הדרת רום עזך ותפארתך כי מגלגלים זכות ע"י זכאי דהיינו כהר"ר ישראל סופר אשר גילה שבח וגדולת עוצם תורתו דמר שמחתי שמחה גדולה ושמתי דברי ותוכן שרשי וחקקי לבי מסרתי לו בנשיקה מפי לפיו כי יראתי מעוף השמים יוליך את הקול ובאתי בשפל קול התחנה"ה לערוך שלחן לשאלתי ותחי נפשי בה"¹⁵.

אמנם, בשעת הצורך הראה הרמ"א חוזק רוח, למרות מזגו הרך, ובלשון תקיפה אך בחיבה הוכיח את תלמידיו על חסרונותיהם וזרזם להיטיב דרכיהם בעתיד: "אך אומר במטו מינך שתעיין היטב בתשובתי על דברייך תמיד ואל תעבור עליהם בעיון נמהר כי בדרך זה אתה פוגם את שנינו כי איני שולח תשובה למעלתך עד שאעבור עליהם פעם ושתים ואדע שיש עיקר בדברי לפי דעתי ואיך אפול בטעויות אלו אשר חשבת בדברי לפי כתיבתך, אבל הענין כאשר כתבתי. ומזה אבא אל השנייה מה שהקשית במרדכי בשבועות בדברי מוהר"ם והשבתי עליה וכתבת לי עכשיו כי עדיין לא עיינת בתשובה וכמדומה לך שיש שם טעות סופר ובקשת ממני שאם אשיבך שנית שאקרא הכתב קודם שאשלחהו למעלתך. הנה דע כי לא כן לבבי עם מעלתך רק כי כל דברי מועתקים אות באות מגוף כתיבתי כי קשה עלי המשא לכתוב כל ענין פעמיים, ולכן אני מניח גוף הכתב באוצרותי ואני מניח להעתיק הדברים לשלחם למעלתך או לאחרים השואלים ממני. אבל חלילה לי לשלוח דבר ולחתום עליו עד שאדע ואחקרנו אם הוא כענין, ולכן ודאי לי שאין כאן טעות סופר אלא מיעוט חקירתך בתשובתי ושאתה נחפז להשיב על כל דבר העולה בדעתך בענין תשובתי, והיה למעלתך לחקור ולעיין בכל הצדדים באולי תמצא הענין

9. ר"ת שיחיה נצח.

10. ר"ת בעוונותינו הרבים.

11. ר"ת פה אל פה. והוא שם בסימן קי"ג.

12. עיין כתובות י"ז, ע"א, וסנהדרין י"ד, ע"א: "ר' אבהו כי הוה אתי ממתיבתא לבי קיסר נפקו אמהתא דבי קיסר לאפיה ומשרין ליה הכי רבא דעמיה ומדברנא דאומתיה בוצינא דנהוראה בריך מתייך לשלם".

13. סנהדרין כ"ד, ע"א: "כל הרואה ר"מ בבית המדרש כאילו עוקר הרי הרים וטוחנן זה בזה".

14. ר"ת יחיהו צורהו וישמרהו.

15. שות' רמ"א סימן קי"ד.

בעיוןך ולא לתלות הדבר בחסרון הכותב. והנה אעתיק לך שנית מה שהשבתי אז על קושייתך שם, וז"ל שמצאתי בגוף כתיבתי — אלא שענייני כאשר ידעת שאני לומד דרך קצרה הן בכתבי הן בעל פה גורמים היות וקושיות על דברי אך למתבונן בהם היטב ימצא בהן עיקר ת"ל ודי מזה¹⁶.

לאחר שהטיף לתלמידיו דברי מוסר מיעץ להם הרמ"א גם כיצד להתנהג ומה לעשות בעתיד: "ותחלה אני אומר דע אהובי שכל שאילותיך מיום פרידתך מעמי וכן תשובותי עליהם הם מועתקים אצלי מחוברות עם תשובותי אשר ידע מעל, ולכן הכל הוא לנגד עיני בכתבי למעלתך וכן תעשה כדי שיהיו הדברים קשורים זה בזה דבר דבור על אופניו. ובדרך זה אין אנו צריכין לחזור תמיד הדברים הראשונים אלא לכתוב בקצרה הענין אשר אנו עליו"¹⁷.

ב

מן האמור לעיל חשוב להדגיש שתי נקודות אלו: ראשית, לרמ"א היו הערות ותיקונים בשולי ספר המרדכי שלו, ותלמידיו העתיקום להיות להם לעזר בלימודיהם. שנית, הרמ"א עצמו מודיענו שהחזיק בכל השאלות שנשלחו אליו, ובתשובותיהן, ולשואליו שלח העתקות מהתשובות. גם התלמידים החזיקו בשאלות ובתשובות, כפי שיעץ להם רבם.

מנקודת מבט זו ניגש לדון בהגהות הרמ"א, שנדפסו בגוף המרדכי בהוצאות הש"ס של זיטאמיר¹⁸, ווארשא¹⁹, ווילנא²⁰. בפתח המרדכי למסכת ברכות נאמר: "ס' מרדכי למס' ברכות לרבינו מרדכי ב"ר הלל אשכנזי ז"ל — ראו זה דבר חדש אשר לא היה לעולמים, הגהת רמ"א ז"ל על מרדכי כתוב בכתב ידו ממש. והצגנו ציונים לזה שני חצאי לבנה מרובעים עם כוכב כזה [*], וגם מה שמחק מהמרדכי איזו תיבות הצגנו אותו בשני חצאי לבנה עגולים עם כוכב כזה (*). גם הצגנו הדפין מהגמרא שרשם ז"ל על כל מאמר ומאמר מהמרדכי".

בעמוד "ההוספות החדשות", הנדפס בראשית הרי"ף למסכת ברכות, נאמר²¹: "הגהות הרמ"א ז"ל על המרדכי נעתקו מכי"ק²² מעל גליון המרדכי, ונדפסו באלפס בדפוס זיטאמיר". ובדפוס זיטאמיר, בשער האלפס' למסכת ברכות נכתב: "עתה השגנו אור יקרות הגהות מכתב יד קדשו של רבינו בעל הרמ"א אשר הגיה מאופל השבושים את ספר המרדכי וכתבם על הגליון חתום בחי"י²³ קדשו". ניתן אפוא להסיק כי המרדכי שבהוצאות דלעיל, על כל ההוספות והתיקונים המסומנים בכוכבים, בתוך מרובעים ובסוגריים, נדפסו על פי הטופס שתיקן הרמ"א לעצמו ומתוך "כתב יד קדשו".

16. שם, סימן מ'. בסימן ל"ח אות ב' הוא כותב לאותו תלמיד: "וזה דבר פשוט בעיני שפירושו הכי, ותמיהני על שכלך וטוב הבנתך שלא שמת לבך על זה שהוא מפורש לנגד עיני".

17. שם.

18. תרי"ט—תרכ"ד (1858—1864).

19. תרי"ט—תרכ"ד (1859—1864).

20. היא הוצאת ווילנא השלישית: "לגולת הכותרת בהדפסת התלמוד זכו האלמנה והאחים ראם בוילנא, שהדפיסו מהדורה מהודרת ומושלמת במשך השנים תר"מ—תרמ"ו — ואחרי חורבן ווילנא נדפסה בדפוס צילום באמריקה, בשאנגהאי, בגרמניה, בארץ-ישראל ועוד". מאמר על הדפסת התלמוד מאת ר' רפאל נ. רבינוביץ, ע' קנ"ו.

21. בדפוס ווילנא הוא סימן ו', ובהוצאת "מסורה" תש"ד, בדפוס האחים שולזינגר, הוא סימן ה'.

22. ר"ת מכתב יד קדשו.

23. ר"ת בחתימת יד.

אולם, לאחר עיון נמרץ וממצה בחומר חדש המפיץ אור על נושאנו, מתברר כי הנחה זו בטעות יסודה. ברשותי נמצא טופס של מהדורת המרדכי בדפוס ריווא דטרינטו, "כסליו שנת שלש מאות ותשעה עשר לפרט קטן", ובו תיקונים בטקסט עצמו נוסף להגהות בכתב יד בשולי הגליון. התיקונים בטקסט ענינם אותיות בודדות במלים, מלים במשפטים, ואף משפטים שלמים, מחוקים או נוספים. וכן נתווספו ציוני הדפים בגמרא. תיקונים אלו, בין במרדכי ובין בהגהות המרדכי, הנם ממצים עד מאד ומגיעים למאות ולאלפים. לאחר עיון נמרץ והשוואת נוסחת התיקונים וההערות שבטופסי אל הנוסחאות שבהוצאת זיטאמיר, הגעתי למסקנה שהטופס שברשותי היה לפני המו"לים הנ"ל בעת שהכינו את הש"ס להדפסה, ואליו הם מתכוונים באומרם "שהגהות הרמ"א על המרדכי נעתקו מכי"ק מעל גליון המרדכי". השוואה זו מצביעה על עובדות חשובות אלו:

א. למעלה מתשעים ושמונה אחוזים של התיקונים בטקסט וציוני הדפים בהוצאות הנ"ל זהים לאלו שבטופסי. לדוגמא, במרדכי, בתחילת מסכת ב"ב, אין ציון לדפים ולעמודים שבגמרא עד דף ט', וכן בטופס שלי.²⁴ במאמר מוסגר מן הראוי להדגיש, שבדפוס ווילנא העתיקו המו"לים את ההגהות והתיקונים מדפוס זיטאמיר שקדם להם, ועל כך רמזו בשער ההוספות לרי"ף, במסכת ברכות, בכתבם: "ונדפסו באלפס דפוס זיטאמיר". במקומות שמצויים שינויים בשתי ההוצאות האלו, דפוס זיטאמיר מהימן אפוא יותר. הגהות רבות נמצאות בדפוס ווילנא²⁵, ב"חדושי אנשי שם", והן כלולות בטופסנו ובדפוס זיטאמיר בשולי הגליון כהגהות הרמ"א. עיין לדוגמא במסכת ב"ב פ' השותפין, שם מצויינת הגהה באות (ג), והיא נמצאת ב"חדושי אנשי שם"²⁶, אולם בדפוס זיטאמיר ובטופסי היא הגהת הרמ"א.

ב. כל ההגהות שבש"סים הנדפסים זהות לאלו שבטופס אשר לי.

ג. בין ההגהות המודפסות ישנן הגהות אחדות שאינן שלמות, וכן נמצאת הערה, בסוגריים, "חסר ההתחלה", או "חסר כאן", מקום שהחסרון הוא בהמשכה של הערה. בכל המקרים הללו, אותו מספר המלים בדיוק חסר בטופסי. נביא דוגמאות אחדות כדי לברר ולהדגיש את הדמיון מבחינה זו. 1. במסכת ברכות, פרק כיצד מברכין, ובמרדכי סימן קמ"ה²⁷, ישנה הערה הפותחת במלים "לדידן קביעת מעומד כמו בישיבה", ולפניהן כתוב בסוגריים: "חסר ההתחלה". בטופס שלי נמצאת הערה זו בשולי הגליון, באמצע צד שמאל של דף ה', ע"א. המלים הראשונות בהערה זו מכוסות בכתם דיו ואי אפשר היה למו"לים לקראן. 2. במסכת ב"ב, פרק השותפין, ובמרדכי סימן תפ"א²⁸, אנו מוצאים, באמצע ההגהה, את המלים "חסר כאן", בסוגריים. בטופסי נמצאת הערה זו בדף ס"ב, ע"ב, למעלה. חציה האחרון של השורה העליונה קרוע, ובדיוק מלים אלו חסרות בהערה הנדפסת, המתחילה לאחר החסר במלה הראשונה של השורה השניה שבטופס שלי. 3. במרדכי למסכת חולין, בפרק גיד הנשה, סי' תרע"ט²⁹ כתוב בהגהה: "חסר כאן איזה תיבות מחמת הטשטוש". בטופסי, דף קל"ז, ע"א, בהגהה זו, שנכתבה

24. עיין בהוצאת "מסורה" הנ"ל, שהוא ע"פ דופס ווילנא, בדף פ"ה, ע"א, טור א', שורה כ"ח מסוף הטור, ובטופסי בדף ס"ב, ע"ב, באמצע טור שני, שורה ל"ז.

25. וכן הוא בהוצאת "מסורה" הנ"ל.

26. בהוצאת "מסורה" דף פ"ד, ע"ב, שורה אחת עשרה מתחילת טור שני.

27. בהוצאה הנ"ל דף מ"ח, ע"ב.

28. שם, דף פ"ד, ע"ב, טור שני.

29. שם, דף ו', ע"א, סוף טור א'. בשו"ת הרמ"א סימן מ' אפשר למצוא את המלים החסרות כאן.

למעלה, מטושטשות בדיוק אותן המלים. 4. בהגהות המרדכי למסכת שבועות, סימן תשפ"ג,³⁰ ישנה הגהה שבתחילתה כתוב: "(חסר ההתחלה)", ובאמצעה: "(חסר ב' תיבות)". גם בטופס שלי חסרות אותן המלים.³¹

מן הראוי להדגיש, שישנם מקומות נוספים בטופסי שנקרעו ונטושטשו, עד שאין לקרוא בהם מלים מסוימות. אולם צריך לזכור שכבר חלפו למעלה ממאה שנה מהזמן שהשתמשו בו מדפיסי הש"ס בזיטאמיר, ובמשך זמן זה נתגלגל הספר ממקום למקום ולא נשמר כראוי. ביחוד נתגלגל הספר בימי השואה באירופה בלא שום פיקוח, ורק ע"פ נס ניצל והובא לארצות הברית, ובידי עלה לרוכשו. לכן אפשרי הדבר, שבזמן שהשתמשו בו המו"לים היו עדיין המקומות האחרונים מתוקנים למדי עד כדי קריאה והעתקה. חשובה היא העובדה שבכל המקומות הרבים המצויינים כקרועים ומחוקים בטקסטים המודפסים אין אף מקום אחד שיהא בגדר קריאה בטופס שלי.

ד. בהוצאת ריווא דטרינטו הדפיסו המו"לים את הגהות המרדכי בסוף הספר, ולא לאחר המרדכי של כל מסכת, כפי שהללו נמצאות בש"סים הנדפסים הנ"ל. בטופס שלם של הוצאה זו ישנם קצ"ב דפים, אולם בטופס שלי יש רק קפ"א דפים, ומכאן שנשמטו בידי הכורך אחד עשר דפים. נמצא לפי כך שבטופסי חסרות הגהות המרדכי על מסכתות אלו: כתובות, שבעה וחצי עמודים;³² גיטין שלשה עמודים; קידושין חמשה עמודים; חולין חמשה עמודים, והלכות קטנות חצי עמוד. לכשנעניין בהגהות המיוחדות לרמ"א על הגהות המרדכי בש"סים הנדפסים הנ"ל נמצא, שהן מסתיימות בדיוק באותה שורה, במחצית העמוד הראשון של מסכת כתובות, ומכאן ואילך, וכן ביתר המסכתות הנזכרות, אין שום הגהות ותיקונים, אע"פ שבשו"ת של רבינו הרמ"א ישנן הערות על הגהות-מרדכי במסכתות אלו. לדוגמא סימן מ' שבשו"ת רבינו, בדבור המתחיל "ועל דבר הגהות מרדכי דחולין (דף תשמ"ב ריש ע"ב) בענין הזבוב שנפלה למאכל וגו'".³³ הרמ"א כותב על כך לאמור: "והקשית מאי פריך פשיטא מיירי בדליכא ששים בכף דאי בדאיכא ששים ואפ"ה אסור א"כ הקדירה היה לאסור מיד מן הזבוב. יפה הקשית, אבל אפשר דגם הוא פריך בכח זה ולכן הקשה מאחר דסתם זבוב וסתם כף איכא ששים בכף נגד הזבוב אמאי לא יהא מותר, דהא טעם בריה בטל כמו בקדירה עצמה. והא דלא פריך בקצרה מ"ש כף או קדירה, י"ל משום דהוה אפשר לשנויי דס"ל למוהר"ם דאין מבטלין איסור בששים ע"י כלי, דדילמא אינו מתפשט בכל הכלי וכדאמרינן גבי טפת חלב שנפלה על הקדירה לדעת מקצת מפרשים ומהר"ם עצמו סובר שם כן, מה שאין כן בקדירה שהמאכל הוא ששים נגד הזבוב, ועל כן הוצרך להקשות מסברא דנפשיה למה לא יתבטל בכף בששים, דהא טעם בריה בטל כמו בקדירה. ואף אם הלשון הוא מגומגם קצת אין להקפיד כאשר ידעת, כי כן דרכן של הגהות להיותן מלוקטים מספרים הרבה ומקובצים הרבה".

זאת היא, לפי דעתי, ראייה מכרעת.

ה. בשער הטופס שברשותי נמצא החותם של הצנזורה הרוסית. שם הממונה על הצנזורה הוא ברקא חראם, מי שהיה רב מטעם הממשלה בסלאוויטה. כידוע היתה סלאוויטה

30. שם, דף ט', ע"א, סוף טור א'.

31. דף קע"ח, ע"א.

32. בדף קפ"א, ע"ב, שהוא האחרון בטופסי, יש קצת פחות מחצי עמוד של הגהות המרדכי על מסכת כתובות, עם תיקונים.

33. הגהות מרדכי היא בסוף פרק גיד הנשה, בדפוס "מסורה", דף י', ע"ב.

עיר מגורם של האחים שפירא, שהיו המו"לים של ש"ס זיטאמיר בשנות תרי"ח–תרכ"ד.³⁴ בשער האלפס למסכת ברכות, שנדפסה בשנת תרכ"ב, צויין: "נדפס ע"י השותפים נכדי הרב מסלאוויטא הרבני מוה' חנינא ליפא והרבני מוה' יהושע העשיל נ"י שפירא בזיטאמיר".

ג

לאחר שבררנו בלי שום היסוס ופקפוק, כי הגהות הרמ"א על המרדכי הנמצאות בש"ס הנדפסים מבוססות על הטופס שברשותי, נגש לברר מי, לאמיתו של דבר, הוא בעל ההגהות והתיקונים האלו. הנני קובע בודאות כי אינם של הרמ"א עצמו, אף על פי שבהוצאות הנדפסות מודגש שהעתיקום ממש מכתב יד קדשו. הנחה זו מבוססת על הראיות שלקמן:

א. בשו"ת הרמ"א, סימן ל"ח, אות ד', עונה הרמ"א על קושית תלמיד בדברי הגהות המרדכי בסוף מסכת שבת, ומסיים: "כן נ"ל פירוש דברי ראבי"ה וכן קבעתי בחידושי א"ח שלי הנקראים דרכי משה הידוע למעלתך. ומעתה גם שאלתך מיושבת". הדברים שבתשובה זו נמצאים בהגהה שלפני האחרונה על הגהות מרדכי במסכת שבת³⁵. ושם, בהגהה הבאה אחריה, שהיא האחרונה למסכת שבת, מקשה בעל ההגהה פעם נוספת שהמרדכי סותר את עצמו, ומביא בקיצור את תירוצו של הרמ"א שבהערה הקודמת ומסיים: "כ"נ למורי מה"ר משה איסרלש ש"ך"³⁶.

ב. בשו"ת הרמ"א סימן ק' אות ט"ו כותב הרמ"א לענין שבמרדכי: "וריש פרק ר' ישמעאל כך הגי' בדפוס שלי ממקום הטינופות בא למקום הטינופות ילך וכה"ג איכא פרק דם חטאת דבעינן מזבח שלא נשתמש בו הדיוט". בטופס המרדכי שבידי, דף צ"ג, ע"ב, בסוף הטור השני, אין הגירסא הנידונה נמצאת בדפוס אלא נוספה בהגהה. מכאן נראה, שתלמיד שינה במרדכי שלו על פי הגירסא שהיתה בטופס רבו.

וכן הדבר באותו סימן אות ג': הגירסא שמביא הרמ"א נמצאת בטופסי, בדף קע"ז, ע"א טור א', במרדכי בהגהה, ולא בטקסט עצמו.

ג. בשו"ת רמ"א ס"י ל"ח אות א' כותב הרמ"א: "וכן מצאתי כתוב במרדכי שלי שכתבתי הפירוש אצל העמוד בחורף שעבר — ועיין בספר המרדכי של מהר"ר מרדכי מפוזנא ותמצאנו שם, כי ידעתי שכתבו במרדכי שלו". בטופסי, דף קמ"ד, ע"ב טור א', אין הגהה זו נמצאת, ומשמע שתלמיד זה לא העתיק את הגהת רבו זו.

ד. בשו"ת רמ"א סימן פ' מצטט הרמ"א את תשובת ר"י מאורליינש, המובאת בהגהות המרדכי לב"ק, בפרק הגזול קמא, סימן תנ"ה, שהתיר ללוות בריבית בשטר המנוסח באופן מיוחד. אך במרדכי, שם, ישנה הגהה על דברי הר"י, וז"ל: "אין להשגיח בהגהה זו כלל כי בודאי לא יצאו הדברים האלו אשר נוגעים באיסור דאורייתא מפי הרב הגדול הנזכר כאן. ועי' בתשובת ק' חביב כי מה מאד הפליג לדבר על זה".

ה. בשו"ת רמ"א, סימן מ', עונה הרמ"א על שאלות שונות במרדכי. תשובות אחדות מסתימות "כן נ"ל", ולאחר מכן באה חתימתו בסוף הסימן ולא אחר כל סעיף קטן. אחת השאלות היא במרדכי חולין סימן תרס"ח, ושם בהגהה ניתנת התשובה כלשונה אצלנו,

34. עיין, מאמר על הדפסת התלמוד לר' רפאל נ. רבינוביץ, ע' ק"מ.

35. בהוצאת, מסורה" הנ"ל דף פ"ד, ע"א.

36. בטופסי הוא דף קנ"ט, ע"א.

ובסופה נאמר: „והיה זה שלותך כחשק אוהבך משה איסרליש מקראקא“³⁷. לאחר חתימה זו נמצאת הערה נוספת, שמתוכה משמע שהשואל הוסיף זאת בהגהה על המרדכי. הערה זו פותחת: „אח"כ מצאתי ביו"ד סימן ס"ג שהביא הב"י דברי המרדכי וכתב וז"ל וכו'“, ומסתיימת: „אבל אי הוה הב"י מבין דברי המרדכי שבעל התרנגולת — א"כ היה לחוש למה שהקשיתי למעלה בשאלתי ולא היה בו סימן, ודו"ק“.

דבר דומה אנו מוצאים בהגהה על המרדכי בחולין סימן תקצ"א³⁸. באמצעה כתוב: „והר"ר משה השיב לי וז"ל“, והוא בשו"ת רמ"א סימן צ"ה אות ה'. והוא מסיים באותה הגהה: „עכ"ל מורי מהר"מ איסרליש ש"ן“. ברם בכך אין ההגהה מסתיימת. לאחר דברי הרמ"א נאמר שם: „אח"כ מצאתי בתשובת מהר"ם מפאדובה סימן נ"ב שהביא דברי מהר"ם — עכ"ל וע"ש ביותר“.

ו. בהגהה המיוחסת לרמ"א במרדכי על מסכת כתובות סימן רל"ה מובאת תחילה הקושיה הנמצאת בשו"ת הרמ"א סימן קי"ג אות ט', ולאחריה נאמר „ומורי החסיד מהר"מ איסרליש ז"ל השיב לי“³⁹. כאן ניתנת תשובת הרמ"א הכלולה בתשובותיו, סימן צ"ה אות ט'. בהגהה על המרדכי דסנהדרין סימן תרצ"ז מובאת שאלה הנמצאת בשו"ת רמ"א, סימן קי"ג, אות ו'. מעניין שהתשובה שהשיב הרמ"א, שהיא בסימן צ"ה אות ו', אינה מובאת, אולם בשאלה עצמה מצוי ביטוי חשוב המפיץ אור על הענין שאנו דנים בו, שהרי בפירוש אומר שם התלמיד השואל: „וכן זוכרני שהשיב לי מכ"ת כן בהיותי מציק מים על ידך, וכן כתבתי בספר מרדכי בשם מכ"ת“⁴⁰. מוכח מכאן שהתלמיד העתיק את תשובות רבו בהגהותיו על המרדכי, ולפעמים אף חתם את שמו כפי החתימה שהיתה בתשובה שקיבל מרבו.

ד

מן האמור נראה בעליל שההגהות על המרדכי בש"ס הנדפסים, המיוחסות לרמ"א, אינן שלו, ובודאי שלא נדפסו „מכתב יד קדשו“. ברור הדבר כי הן שייכות לאחד מתלמידיו. נשאר לנו לברר לאיזה תלמיד יש לייחס הגהות אלו. בשאלות ותשובות הרמ"א נכתבו רוב התשובות העוסקות בענינים שונים במרדכי אל תלמידו, הר"ר צבי הירש עלזישער שור, רבו של הב"ח וחתנו של הר"ר ישראל בר' שכנא מלובלין. רבות מתשובות אלו נמצאות בהגהות על המרדכי, ובאחדות מהן כונס חומר רב יותר מאשר בשו"ת עצמן. ראוי לעמוד על אי אילו מהן:

א. בשו"ת הרמ"א סימן ק"ה משיב הרמ"א לתלמידו „מהר"ר הירש ש"ן“⁴¹ תשובה על שאלה הנמצאת בהגהה המיוחסת לרמ"א במרדכי בשם סה"ת בענין מסירת מודעא. השאלה אינה ניתנת כאן, ובסוף התשובה נאמר: „ולדעתי שיש לך העתק ממה שכתבת לי ולכן איני צריך להחזיר אותן הדברים לפניך כי בודאי זכורים וכתובים לפני מעלתו

37. שם, דף קל"ו, ע"א.

38. שם, דף ע"ב, ע"א.

39. עיין ב, חדושי אנשי שם, שם אות ש' שכותב: „ומצאתי בשם הגאון מהרמ"א ז"ל שתירץ“, ואח"כ מביא אותו תרוץ.

40. בהערותי על שו"ת הרמ"א, ירושלים תשל"א, בסימן קי"ג, הערה 27, בארתי מדוע השמיטו ביטוי זה מתוך ההגהה על המרדכי.

41. ומוזכר שם גם „לאהובי כמוהר"ר דוד“.

ולכן כתבתי עליה רק התשובה, והוא מבואר". במרדכי על גיטין סימן שס"ח⁴², בהגהה ארוכה המשתרעת על שני עמודים, נמצאת שאלתו של הר"ר הירש ולאחריה כתוב: "וזה אשר השיב". כאן באה תשובת הרמ"א הנ"ל.

ב. בשו"ת הרמ"א סימן קי"ג אות י"ב, שואל תלמידו, הר"ר הירש עלזשער, מרבו במרדכי ב"ק פרק הגזול בתרא סימן קנ"א, לענין יהודי שברח והשאיר ספרים, וקנאן יהודי אחר, הרי שיחזיר לו עד כדי דמיהם אם כך נתן בהם. וז"ל השאלה: "ומכ"ת הגיה וגרס בספר המרדכי אפילו לפירש"י דפירש דספרים אין בהן דין וכו'. עדיין לא נשמר מעכ"ת מקושיא זו וגם ע"פ האמת אינו כן בפירש"י שם — וגם נ"ל לגרוס נ"ל ריצב"א במקום נ"ל ראבי"ה, וכן מצאתי בשני מרדכי ישנים, וא"כ⁴³ דברי הג"ה מיימוני והגהה אשר"י. וכל זה יודיע מר לתלמידו הקטן ע"י מוקדם כדי להאיר עיני. ובכן שלותיה דמר יסגא למעלה למעלה ויאריך ימים על ממלכתו הוא ובניו בקרב ישראל. נאום הירש עלזשער"⁴⁴.

הרמ"א משיב על שאלה זו בחלקו השני של סימן קכ"א, וז"ל שם: "וכתבת שאני גורס במרדכי שלי אין בהן אנפרות וכו'. וכן שמעת ממני בלימודך ספר המרדכי אצלי. הוא תמוה בעיני כי לא מצאתי שום דבר מוגה במרדכי שלי בענין זה, וכבר הגדתי המרדכי אחר מעלתך ב' פעמים ולא הגהתי דבר ולא נמצא שם שום מחק ולא טשטוש שאפשר לחשוב שחזרתי במה שהגהתי. ועל עיקר הפשט אני אומר שאין כאן טעות כלל, וה"ק אפילו לפירש"י דס"ל דבספרים נמי יש בהן דין אנפרות אם היה באנפרות ודין סיקריקון אם היה בסיקריקון ואינן כשאר מטלטלין, דודאי לא מייאשי הבעלים מספרים". והוא ממשיך לבאר: "מכל מקום בנדון דידן שהניח הספרים וברח אין דנין בהם אחד מאלו הדינים רק צריך לפדותן בכל דמיהם שנתן בהם כמו שאר מטלטלים, דשאני הכא שברח והניח הספרים ואין בהן דין אנפרות ולא סקריקין. כך נ"ל הפשט פשוט, ואם שמע מעלתו ממני להגיה כאן דבר כי ניימי ושכיבנא קא אמינא, אבל כבר כתבתי שאין דבר מוגה לפני — וקשה עלי להגיה הספרים ללא צורך. ומה שכתב מעלתך להגיה ריצב"א במקום ראבי"ה כבר הגעת למדרגת רחבא דפומפדיא דאפילו לספיקא דגברא גריס. והטוב בעיניך עשה מאחר שכתבת שכך מצאת בשני מרדכי ישנים. זהו אשר ראיתי להשיב בשאלתך וכן אהיה מוכן תמיד לך לכל צרכיך"⁴⁵.

והנה בטופס שברשותי⁴⁶, ובהוצאות הש"ס הגדפסים⁴⁷, מוגה "אין בהם משום

42. בטופסי ההגהה היא בדף קט"ז, ע"א וע"ב, ובהוצאת "מסורה" בדף ג', ע"א, טורים א' וב'.
43. צ"ל וכן.

44. במאמר מוסגר כדאי להעיר שבהוצאות ווילנא תרנ"ב, מינכן—היידלבערג תש"ט, ומסורה הנ"ל, במרדכי פ"ה, בסימן ק"נ, לפני "נראה לראבי"ה", חסרות כעשרים שורות. ואולי השמיטו בטעות, מפני שהקטע שהושמט מתחיל "כתב ראבי"ה", ופה ההתחלה היא "נראה לראבי"ה". ועיין בהוצאות ריווא דטרינטו שי"ט, ווין תקס"ה, ברלין תרכ"ב, וזיטאמיר, שבהן נמצא קטע זה. כן לא הדפיסו בהוצאות הנ"ל את המרדכי למסכת מכות. כנראה השמיטו זאת מפני שיש רק חצי עמוד של המרדכי על מסכת זו.

45. עיין בסו"ס מ' שכותב לתלמיד זה: "וע"ד אשר בקשת ממני לכתוב למחותני שמעון גינצבורג (היה עשיר מופלג, נגיד ופרנס בעדתו, והיה ביכלתו לעזור לחכמים הפונים אליו לעזרה) הנה לך כתב מיוחד אליו ויהיה לך לעינים בכל מקום אשר תלך, והיה זה שלותך וכסאך יגדל כחשך, נאום אוהבך משה איסרלש מקראקא".

46. דף מ"ז, ע"א.

47. בהוצאת "מסורה", דף נ"א, ע"ב, טור ב'.

דין אנפרות ולא דין סיקריקין, כפי שהודיע ר' הירש לרבו; וכן במקום ראב"ה מוגה שם: „בהגה' אשר"י לריצב"א, כדברי התלמיד. כנראה, לאחר שבאר לו רבו, שאם הלה ברח, אף לפירש"י אין בהם דין אנפרות וסיקריקון, השאיר את ההגהה, אע"פ שלא היתה בטופס רבו, כיוון שהדין נכון. מעניין שבש"ס הגדפסים הוציאו את הביטוי „אפילו לרש"י שפירש אין בהם וכו' " וכתבו „אפילו לרש"י אין בהם וכו' ", זאת כפירוש הרמ"א.

תשובה זו לר' הירש נכתבה בסוף שנות חיי הרמ"א, דבסופה מבקש הרמ"א מתלמידו שיקנה לעצמו את ספרו „תורת העולה" „אשר לי בק"ק פוזנא ותראה בו דברים פלאים בחכמת הפרד"ס. ומה שיקשה לך הודיעני ואפרש לך כל הסתום בו כאשר רמזתי וכאשר השיגה יד השגתי כתבתי מה שכתבתי, ושלום". וידוע כי ספר „תורת העולה" נשלם באחד בניסן שנת שכ"ד ונדפס בפעם הראשונה בשנת ש"ל בפראג⁴⁸. הרמ"א נפטר בל"ג בעומר שנת של"ב.

ג. תשובת רמ"א סימן ל"ח נכתבה לתלמידו מהר"ר הירש, ושם באות ג' דן הרמ"א בענין אי מחוייבים לאכל פת בסעודה שלישית בשבת. אותה התשובה נמצאת בהגהה במרדכי למסכת שבת פ' כל כתבי סימן שצ"ז⁴⁹. הגהה זו מסתיימת: „ממורי מהר"ר משה איסרליש".

ועוד: התשובה שבאות ד' נמצאת בהגהות מרדכי לשבת בסו"ס תע"ג⁵⁰. לאחר הגהה זו נמצאת הגהה קטנה נוספת, הנותנת בקיצור את תוכן ההגהה הקודמת והמסוימת: „כ"ב למורי מהר"ר משה איסרליש ש"ן"⁵¹.

ד. בשו"ת רמ"א סימן קי"ג אות ו', אנו מוצאים ביטוי החוזר ונשנה פעמים רבות בהגהות על המרדכי: „ואני הדיוט לבי אומר לי"⁵². ביטוי זה מראה שרוב ההגהות על המרדכי הן של הר"ר הירש עלזישער, הוא השואל בשו"ת רמ"א הנ"ל.

ה

אף על פי שחומר כה רב המובא בהגהות המיוחסות לרמ"א נכתב להר"ר צבי הירש עלזישער, או על ידו, מכל מקום אי אפשר לקבוע בוודאות שכל ההגהות הן פרי עטו של תלמיד זה. בהגהות רבות מוצאים מובאות מספרים שונים ופוסקים ידועים של בני דורו של הרמ"א.

א. בטופס שבידי, דף ס"ב ע"ב, נמצאת הגהה גדולה שאינה אלא מובאה מן הספר שו"ת „שארית יוסף", מאת ר' יוסף ב"ר מרדכי הכהן, גיסו של הרמ"א. בדפוס זיטאמיר

48. עיין מאמרי על ספרי הרמ"א ב„תלפיות" שנה ה', חוברת א-ב, ע' 257.

49. בטופס דף י"ג, ע"א למטה, בשולי הגליון.

50. שם, דף קנ"ט, ע"א.

51. ביטויים דומים נמצאים במקומות רבים בהגהות אלו המיוחסות לרמ"א: במרדכי למסכת שבת בסימן רע"ד: „ממורי מהר"ר משה איסרליש ש"ן" (נמצא בשו"ת רמ"א סי' ל"ח אות ג'); במרדכי לב"ב בסימן תקצ"א, באמצע ההגהה נאמר: „עכ"ל מורי הר"ר איסרליש ש"ן"; במרדכי לסנהדרין סימן תרצ"ג, באמצע ההגהה, נמצא: „ומורי מהרמ"א ש"ן תירץ". וכן כתוב במרדכי למסכת כתובות סימן רל"ה, „ומורי מהר"מ איסרליש ז"ל השיב לי".

52. עיין סנהדרין סי' תרצ"ז וכתובות סי' קמ"ו וסי' ער"ב; ובע"ז סי' תתי"ב נאמר: „וג"ל ההדיוט דדברי המרדכי הם כדברי הסמ"ג — גל"ה" (= נראה לי הדיוט). וכן בגיטין סי' ת"א: „ואומר מהר"ר שלום — ואני הדיוט איני מבין דבריו". לאמיתו של דבר המרדכי עצמו משתמש בלשון זו לאות ענווה, ובעל ההגהות שלנו שאל ממנו ביטוי זה.

במרדכי למסכת ב"ב, סימן תפ"א⁵³, נמצאת ההגהה כבטופס שברשותי, אך בהוצאת "מסורה" תש"ד, בדפוס האחים שולזינגר, אין זו הגהה על המרדכי אלא הגהתו של בעל "גדולת מרדכי" ב"חדושי אנשי שם" אות ג', ואין הוא מזכיר בסופה שהיא של ה"שארית יוסף", אלא שבתחילתה נמצא בראשי תיבות ש"י, ובסופה סותר בעל "חדושי אנשי שם" את דברי "השארית יוסף"⁵⁴.

ושם, בסימן תע"ה⁵⁵, נאמר באמצע ההגהה "עכ"ל מהר"י כץ בשארית יוסף ולי קשה להבין תירוצו", ובסופה נאמר: "ודו"ק ממורי ש"ן מהר"ר הירץ".

ב. במרדכי למסכת חולין סימן תרצ"א⁵⁶ נמצאת הגהה, וז"ל: "ראיתי הלכה למעשה מאלופי החסיד מהר"ם וירשלי"ר ז"ל והוא קיבל מרבו מהר"ם ז"ל לשער ס' במשקל ה"ט. הועתק ממרדכי של מהר"ר הירץ טריוש, וכתב מוהר"ר הירץ לוי ז"ל ואני הקטן הירץ לוי נ"ל להשיב על דבריו — ואפשר שיש לסמוך על מהר"ם ז"ל להחמיר — כן נ"ל הירץ לוי ודו"ק". ובמסכת גיטין סימן שצ"ד⁵⁷ כתוב: "כן מצאתי מוגה במרדכי של מהר"ר ליזר טריוש ז"ל"⁵⁸.

ובמסכת ב"ב סו"ס תקכ"א⁵⁹, בהגהה, נאמר: "וראיתי במרדכי של הגאון החסיד מוהר"ר מאיר וירשלי"ר ז"ל". וכן שם בסימן תקי"ז⁶⁰: "העתקתי מכתובת יד מוהר"ר מאיר וירשלי"ר ז"ל, ע"כ מצאתי במ"י".

ג. במרדכי ביבמות סימן ט"ו, בסוף ההגהה, נאמר: "ועיין בתשובת מהר"ש"ל סימן ל"ג"⁶¹. ובמסכת ע"ז במרדכי סימן תתי"ב⁶² נמצא באמצע ההגהה: "עכ"ל הסמ"ג ונ"ל ההדיוט היינו מה שכתב המרדכי אח"כ — והיינו כדעת הסמ"ג שכתב בשם ר"י, וכתב מורי מהר"ש לוריא שכתב בביאוריו לסמ"ג — ונ"ל ההדיוט דדברי המרדכי הם כדברי הסמ"ג — נל"ה".

ד. בגיטין במרדכי סימן תמ"ו⁶³ מסתיימת ההגהה: "עכ"ל תשובת מהר"ם מפדוואה". ה. בריש מסכת ברכות נמצאות הגהות רצופות הלקוחות מחכמים שונים. בסימן ב' ההגהה חתומה "מהר"ש מפונא"; בסימן ד' החתימה היא: "קבלתי ממהר"ש לוניל"; בסימן ה' "ממורי חביב ר"י", וכן בסימן כ"א: "ממורי חביב ר"י, מצאתי בספר"⁶⁴.

53. בטופסי דף רמ"ג, ע"א.

54. וידוע כי שו"ת שארית יוסף נדפסו לראשונה בקראקא בשנת ש"נ.

55. בטופסי דף ס"ב, ע"א.

56. שם, דף קל"ח, ע"א.

57. שם, דף קי"ט, ע"א.

58. וכן מביא את ר' ליזר טריוש ביבמות ס' ע"ג. ר' ליזר היה ראש ישיבה בפרנקפורט א"מ. עיין "לתולדות משפחות גינצבורג" לר' דוד מגיד ע' 124-130. ובשו"ת הרמ"א ס' נ"ח כתוב: "הרב המופלא אב"ד מוורנקוורט כבוד מהר"ר אליעזר איש טריוש יצ"ו".

59. בטופסי דף ס"ו, ע"א.

60. שם, דף ס"ה, ע"א. ועיין גם בכתובות ס' קס"ז: "העתקתי מכתובת יד הגאון מהר"ם וירשלי"ר ז"ל", שם, "כתב מהר"ם וירשלי"ר ז"ל". וכן מביאו המעתיק שם בסימנים ק"ב, קס"ו וקס"ז. ובסימן קנ"ה נאמר: "ומרדכי של מהר"ם וירשלי"ר העביר קולמוס על אבל וכו'". ובגיטין סימן שמ"א נמצא: "אח"כ מצאתי שהגאון מהר"ם וירשלי"ר ז"ל הגיה כן במרדכי שלו".

61. בטופסי דף צ"ז, ע"ב. קובץ שו"ת רש"ל, נדפס לראשונה בלובלין בשנת של"ה.

62. שם, דף צ"א, ע"ב.

63. שם, דף קכ"ג, ע"ב.

64. כולן שם, דף ב', ע"א.

ו. במסכת כתובות במרדכי סימן קמ"ו נמצא כתוב: "הועתק מכתבת יד של הגאון מהר"ר יוזפא סג"ל מורנקפורט ואני הדיוט אומר שהגאון הנ"ל כתב דבריו לפי שבמרדכי שלו היה כתוב אפילו לר' יוחנן אבל לפי ספרים שלנו שכתוב אפילו לר' אינו קשה דהא רב הונא אתי כר' והוי כאילו אמר אפילו לרב הונא ודו"ק. וכן מצאתי במרדכי של הגאון מוהר"מ וירשליר ז"ל שהעביר קולמס על יוחנן וגרס אפילו לרבי". וכן שם בסימן קמ"ז, בסוף ההגהה: "הועתק מכתבת יד הגאון מהר"ר יוז"פ סג"ל מורנקפורט"⁶⁵. וביבמות מצינו בסימן א': "הועתק מכתבת יד מהר"ר יוזפא סג"ל מפרנקפורט"⁶⁶.

ז. בכתובות בסימן ר"פ במרדכי נכתב: "מצאתי במרדכי מדויק כתיבת יד הר"ר דוד ז"ל — וכן הגיה מהר"מ וירשליר ז"ל במרדכי שלו"⁶⁷.

ח. בשבת סימן שי"ג⁶⁸ במרדכי מובאת תשובה ארוכה המסתיימת: "תשובת רבי דוד הכהן מקורפוי בית י"ח חדר ז'"; ההגהה שלאחריה אף היא מובאה ארוכה, ובסופה נאמר: "תשובת הנ"ל". ובסימן רמ"ו, שם, מסתיימת ההגהה: "מקונטרס הר"י מקורביל"⁶⁹.

ט. בסנהדרין סימן תשי"ט⁷⁰ ניתנה ההגהה בשם ספר "ערוגת הבושם". מכל האמור עד כאן מסתברת ההשערה, שההגהות והתיקונים שבטופס שבידנו נעשו על ידי תלמיד חכם מגיה, שהכינו לשם הדפסה חדשה של המרדכי. כדי להגשים מגמתו זו, אסף תלמיד זה חומר לתיקונים והגהות מלומדים וראשי ישיבה מפורסמים, שבדבריהם האירו והסבירו את דברי המרדכי. חומר זה נבע ממקורות שונים ומחכמים רבים. כיוון שהחלק החשוב ביותר של ההגהות על המרדכי זהה עם הגהותיו של הר"ר צבי הירש עלזישער, הרי שיש לשער שספר המרדכי שלו, עם הגהותיו, שימש בסיס לעבודת המגיה שלנו.

השערה זו מתחזקת בעברנו, אפילו באופן שטחי, על כל הקובץ שברשותי. כמעט שאין עמוד בלי תיקונים והערות. אנו מוצאים מחיקה והוספה של משפטים שלמים ומלים בודדות, ואפילו תיקון של אותיות בתוך מלים. לרוב חשובים תיקונים אלו מבחינת ההלכה, כי שינוי משפט, או אפילו שינוי מלה, יש בהם כדי להכניס תיקון יסודי בהבנת הכתוב, ובכך עשויה המסקנה להשתנות באופן יסודי. אפשר למצוא את הדבר כמעט בכל סוגיה וענין במרדכי. אבל נוסף לזאת מוצאים גם תיקונים לא מעטים שאינם יסודיים, ושמטרתם להקל על הבנת הענין או לתקן את הלשון והסגנון. ברור שמטרת תיקונים מעין אלו היתה להכין טקסט משופר ומשוכלל למהדורה חדשה של ספר המרדכי, שכאמור לעיל היה נפוץ מאד בין תלמידי חכמים וגם נלמד בכל הישיבות.

הרי דוגמות אחדות של תיקונים מהסוג האחרון:

א. במסכת ברכות, בתחילת פרק שני נאמר: "בין הפרקים בין הפסקות לקמן מפרש לה במתני'". בטופסנו יש תיקון: "ולקמן" במקום "לקמן". בש"סים דלעיל נמצאת המלה "לקמן" בסוגריים, ולידה כוכב, כדי להראות שבעל ההגהות מחקה, ולאחריה ניתנת המלה "ולקמן" בסוגריים מרובעים, ובכוכב, לסמן שכך הוא התיקון.

65. שם, דף ק"ה, ע"א.

66. שם, דף צ"ז, ע"א.

67. שם, דף קי"ד, ע"א.

68. שם, דף י', ע"ב.

69. שם, דף ח', ע"ב.

70. שם, דף פ', ע"ב.

ב. בתחילת פרק השותפין במסכת בבא בתרא⁷¹ נאמר: "וכן מפרש ההוא דפ' הפועלים". מלת דפ' נמצאת בסוגריים ולידה כוכב, ובמקומה נתונות שתי מלים "דריש פרק" במרובעים ובכוכב.

ג. בריש מסכת סנהדרין אנו קוראים: "דיני ממונות בשלשה". כאן נקבעה הוספה "דף ה'" ולאחריה: "ואם היה מומחה לרבים אפילו יחידי דן, ויכול לדון האדם אפילו בעל כרחו אם הוא מומחה". אחרי המלים "אפילו יחידי דן" ישנה הוספה במרובעים ובכוכב — "פי'", וכן נמצאת ההוספה בטופסנו, דף ע"ז, ע"ב.

ובאותו הענין: "ואפילו שנים נמי לשמואל דאמר שנים שדנו דיניהם דין ויכולין לדון האדם בעל כרחו אלא דמיקרו ב"ד חצוף ואי בדקבילו עליהו אמאי מיקרי ב"ד חצוף". המלה "ואי" נתונה בסוגריים ובכוכב, ובמקומה נמצאת המלה "דאי" במרובעים ובכוכב, וכן הוא בטופסי.

לפי הנחתי, כי מגיה הכין את טופס המרדכי שבידי לדפוס ע"פ מקורות שונים, יש להבין ביטוי החוזר ונשנה פעמים אין ספור בהגהות ספרנו: "אני הכותב העתקתי מגליון מ"ר"⁷², או "ואני הכותב מצאתי כן בתוס' "⁷³, וכן "ואני הכותב העתקתי מגי' מ"י"⁷⁴. כן מובנת התופעה שלעתיים אנו מוצאים גירסאות אחדות בהגהה אחת בצירוף קביעה איו גירסא היא הנכונה. במסכת גיטין בסימן שמ"א מביא המגיה גירסאות שונות ומסיים: "מכל הלין משמע שגי' הספרים שלפנינו הוא טעות וספר מ"י הוא עיקר נל"ה (= נראה לי ההדיוט). אח"כ מצאתי שהגאון מהר"מ וירשליר ז"ל הגיה כן במרדכי שלו כאשר הגיה במ"י שהבאתי לעיל". וכן ביבמות סימן ע"ג נאמר בהגהה: "ובמרדכי של מהר"ר מאיר וירשליר ז"ל כתוב על הגליון מסומן ותדע ותו אמרי' בכל מקום לשון תוס' אלפסי וא"כ א"צ לדחוק לפי' הג"ל. ובמרדכי של הר"ר ליזר טריוש כתוב על הגליון מכתבת יד הגאון מהרר"ל ז"ל ותדע י"ל הוי כמו דע וא"כ א"צ לדחוק לפי' הג"ל כי הוא דין בפני עצמו וכן נראה לימודי לפי גירסת הספרים". בכתובות סימן קס"ו מזהיר המגיה: "כן מצאתי בכל המרדכי שראיתי גם במרדכי ארוך".

במסכת כתובות, בפרק נערה, נמצאת בטופסי דף ק"ו, ע"א, הערה זו: "אבל בכסות שבת ורגל לא אמרינן נעשה כפי שהקנה להם מסתמא כסות אשתו ובניו מעיקרא. מצאתי מוגה במרדכי של מהר"ם וירשליר". בהוצאת מסורה, בסימן קע"ב, נמצאת הערה זו ב"חדושי אנשי שם" אות ט', ואחריה מובא במרובעים: "וכ"ה במרדכי של רמ"א, וסיים כן מצאתי מוגה במרדכי של מהר"ם וירשליר". וכן אנו מוצאים בשבועות, סימן תש"פ, בהגהה, את הקושיה והתרוץ שבשו"ת הרמ"א סימן ל"ט, והחתימה בסוף ההגהה היא "נאום משה איסרלס מקראקא". ושם, "בחדושי אנשי שם", מובאים דברי ה"גדולת מרדכי", שמקשה אותה קושיה, בשם "יש מקשים", ולאחר מכן אומר: "ומצאתי בשם הגאון מהרמ"א ז"ל שתירץ", ומביא התרוץ האמור. מכאן נראה, שחכמים רבים הכניסו את הגהות הרמ"א לתוך חיבוריהם, ועמם נמנה גם המגיה של טופס המרדכי שברשותי.

71. בהוצאת "מסורה", דף פ"ג, ע"ב.

72. שבת ס' שג"ד. כשמציין בעל ההגהות את המרדכי ישן כוונתו ל"מרדכי קטן" של הר"ר שמואל שליצשטט. כן הוא מודיענו בהגהה על המרדכי בחולין ס' תרס"ד: "ובמ"י מצאתי — הועתק ממ"י וכמדומה שהמחבר היה מהרר"ש שליצשטט ז"ל".

73. גיטין ס' תמ"ט.

74. סנהדרין ס' תש"ז.

לבסוף חשוב להדגיש, שישנם בטופסי הערות בצבעי דיו שונים וגם כתב היד שונה בהן. לפעמים מוצאים שינויים אלו בעמוד אחד, והרושם מתחזק שהיו יותר ממגיה אחד, ואולי גם נעשו התיקונים בתקופות שונות. גם ציון הדפים והעמודים הוכנס ע"י המגיהים, כפי שעשו המו"לים בכל חיבוריו של הרמ"א, כי רבינו הרמ"א לא ציין מקורות בשום ספר מספריו.

מפאת טעמים בלתי ידועים לא יצא מפעל הדפסת המרדכי על פי הטופס שברשותי לפועל. גורלו של הספר לוט בערפל, אך מטשטוש הכתב במקומות רבים ואיכול קצות הדפים ע"י עש ניתן לשער שנתגלגל מיד ליד ומעיר לעיר, עד שלבסוף הגיע לידיהם של המו"לים של הש"ס בויטאמיר. בבדקם את ההגהות מצאו מיד דמיון ברור בין חומר רב שבהן לבין תשובותיו של הרמ"א, ואף מצאו במקומות רבים את שמו חתום על ההגהות, ממש כשם שחתם על התשובות בספר השו"ת שלו. מיד החליטו שלפניהם הטופס שהשתמש בו הרמ"א בלמדו את המרדכי, ושההגהות והתיקונים הם "בכתב יד קדשו ממש". המו"לים השתוקקו לזכות את ישראל בהגהות הרמ"א על המרדכי, ומיד מסרו את הטופס למדפיסים. כדי שישכללו את הוצאתם בו, ולא חלו ולא הרגישו כלל שבמעשיהם הם עומדים להטעות את בית ישראל. אילו היו מעיינים ביתר תשומת לב בטופס זה היו מוצאים בו אחדים מהביטויים שהבאנו לעיל, ביטויים המראים בעליל שאין ההגהות כתובות ע"י הרמ"א ושלא כולן מיוחסות אליו. אולם, כאמור, התשוקה להעשיר את הוצאת הש"ס שלהם בהגהות הרמ"א על המרדכי גרמה להחלטה מהירה ללא עיון ממצה, וזו הביאה בעקבותיה טעות, שחזרה ונשנתה בהוצאות מאוחרות של הש"ס. מאז ועד ימינו, זה כמאה שנה, הוטעה בית ישראל לחשוב שבאמת הועתקו הגהות ותיקונים אלו מכתב ידו של רבינו הרמ"א. לאמיתו של דבר, לא כל החומר מתייחס אפילו לאחד מתלמידיו, אלא הוא אוסף של חידושים שנלקט מספרים שונים ומחכמים רבים.

הזכויות שמורות ליהושע אורנשטין, הוצאת ספרים, יבנה בע"מ